

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

FATA MORGANA

— З СІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ —

ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. Лепкий В., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І, нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорозжі.
8. Ляфонтен Ж., Байки (з 4 образками).
- 9—11. Карпенко-Барий, Суєта, нове видання.
- 12—14б. Крушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
- 15—16. Руданський С., Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. М. Вовчок, Девять братів і десята сестричка Галя.
- 18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. Н., Чутлива совість.
- 22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть І.
- 24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть II.
- 26—27. Бміт Юрій, В затінку й на сонці оповідання.
- 28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
- 30—33а. Чайківський Й., Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. Біплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. Біплінг Р., От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. Вернзон В., Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть III.
40. Езоп, Байки.
- 41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
- 44—47. Раковський, Ів. др., Психологія, І.
48. Андреев Л., Три оповідання.
- 49—50. Карпенко-Барий, Хааяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. Вернзон В., Понад сили (драма).
- 53—56. Чайківський Й., Всесвітна історія II. (серед. віки)
- 57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець)
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідання)
- 61—62. Ібзен Г., Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. Гоголь М., Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. Руданський С., Цар-соловей, поема-казка.
66. Моліер Ж. В., Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. Ботляревський Ів., Наталка Полтавка, укр. опера
- 68—72. Чайківський Й., Всесвітна історія III (нововічна)
- 73—74. Николишин Д., Розладде (драма).
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. Геновефа, опов. (з образк.).
78. Буліш П., Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Кобилянська Ольга, Некультурна (новеля).
80. Кобилянська Ольга, Valse mélancolique.
- 81—84. Франс Ан., На білих свалах, повість.
- 85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
- 87—91. Барвінський В., Спомини з мого життя, І.
92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

FATA MORGANA

— З СІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ —

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукової
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

ЧАСТИНА ПЕРША.

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лоскотом посипались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася й заросла травою, в порожніх будинках її раз-у-раз учувався шум, немов гомін машин і робітників, лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, на-пів прикриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби й чорні діри-вікна, з яких немов щось виглядало,—Андрій згадував колишнє. Яка небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, й він бачив себе коло ваґонеток із цукром, або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею!— ка-
зав він у-голос до себе і гладив білого
вуса.

Андрій прямував до старого береста, що
ріс на вершечку горба. Звідти злазили у-
низ фабричні будинки.

Вліво від Андрія грав на сонці срібними
брижжами ставок, немов риби купались у
ньому, а за ним, на другому горбі, хова-
лася поміж деревами церква. За берестом
лежала долі широка й зелена лука, порі-
зана закрутами синьої річки. Верби й вербо-
лози сіро-зеленим туманом котилися по луці
й закривали подекуди воду. На виднокрузі,
в далеких околицьніх селах, білили дзвіниці.

Був соняшний ранок Провідної неділі.
По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи
в ясному повітрі тихо й мельодійно, і зда-
валося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці
й радісно хитав головою.

Га! Вже воно так довго не буде!..
Вони як візьмуть у свої руки, то швидко
пустять пару!..

„Вони“ — були Німці, чи Чехи, а, може, й
Жиди, що перед шістьма роками приїздили
оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто
вже не цікавився руїнами, Андрій не поки-

дав надії, що ось-ось невидко, як наїдуть пани, все полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходив біля товару, а все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Да! Велике щастя— латочка землі!.. Крутиться один із одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з призирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось инше. Не страшна тобі а-ні посуха, а-ні дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін бери гроші...

І він тоді лив пиво... На-готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу!.. Аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?!.. І швидче віддалаєся б. Авже-ж... Та же то гурт,—знайшовся б такий, щоб посватав.

Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, а-ні дівці; хазяйський син не візьме вбогої,—не такий світ тепер. Авже ж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З-гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, в чистій сорочці, у старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що в неї спущені до-долу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. В Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов, саме з Пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу Божу. Здоров!..

Грубий голос іде з-низу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали—де? Дай, Боже...

— На дідька б лисого сидів я тут,—уже краще в Менделя... Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому—бодай тобі, кажу, така болячка в печінки, і твоїй Сурі, всьому кодлу твому...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами ж—як? Сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто-сот-крот, що я й у Проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? Ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонацять... Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь до-дому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов ішла кудись із села й зупинилася спочити. По дорозі тяглись люде з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта... Брав, пане добродзею, на фабриці сімнацять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач, начальство йому одне а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда до-дому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь, Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяй-

ським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха...
А як же!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою й білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття й грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як у будень, а з солодкою усмішкою й ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавістю скинув із себе свиту й розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якимось, і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

„О! Таки починається!“—подумав він, але вдав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії?—питаю.

„Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.“

— Ху, дай ти мені спокій з тою економією... Не те в мене на мислі тепер. Он казав Гудзь -- швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... як-раз начепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж? Вона мовчить, бо в свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він зарібок? Що вони мають, чим живі? В неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухій чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой, не заробить...

бить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала й садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю,— по службі божій, а він червоний, як варений рак, зпочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене всі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її..., їдж її землю святу, вона тебе годує..., вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилізаним матіррю звірятко,

вими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка—вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, й козак з червоного паперу, наліплени на стінах, узялись у боки.

Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзиґа? Так і миски поб'єш і в церкві все крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розкажує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. „Розходьтесь“, гукають. А ті: „Не підемо, давай нам наше... ми за правду“...

— Та хто розкажує?

— Марко... недавно прийшов з Адесу...

— Це Гушин? Кажуть—піймався на злодійстві, попосидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькєві.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люде брешуть... Він нічого не крав, от їй же Богу!..

Та цить же ж бо!—гукнув Андрій.— Яке там злодійство! Мені врядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, урядник каже, в тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає—зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо..

— А тобі що, ти мені з ним—гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась у неї книжка і впала до-долу. Гафійка покинула горщик, ухопила книжку й уся червона, з очами повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не

божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу й поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіки до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості—думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак що-року. Легкого хліба шукає. „Всю,” каже, „силу оддав землі, більше не хочу.” Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелити. Люде жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці, й ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь, панич Льольо з сусідньої економії в гості їдуть до двору. А вже ж. Он і панна Тося... й горбата панна Ганна, й панич Петрусь. Рябі коні рвуть із копита, у хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться у-слід, як клубочеться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила в панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки; на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванацятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві-три дранки й латаний кожух. Та й тільки.

З початку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її била пані й займали паничі. Потім ізвеліли їй варити їсти челяді, й вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що

робить на чужих, що сохне, втрачає силу, й ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, горід, поле, а мусіла варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в-осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної, не то що хати́а землі— й досі не знає. Прийшли злидні до злиднів; а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі...

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті мов увуліку, в вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу,
Ви вини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, й вона б'ється головою об стіл, голосить і мис сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне в світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби й пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на

грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пірря. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялося з сусідньоїстріхи гайвороння й било крилами над обсипаною стріхою.

Маянка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилося ще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Та й те людям мов сіль в оці. Казала ковалиха: „водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись...“ Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів! Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а в мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддам людям. Мало ще мною люде поневірялись, усю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!

Не таку вона їй долю готує, вона віддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбути... В-осени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди, й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. В колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гичісплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'ягкі, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнацять років минуло — не перестає вона марити про такі чоботи, що-року складає гроші, але гроші розгечуться на щось інше — і чобіт немає. Взути такі чоботи й білу намітку, та піти до церкви. І щоб так поховали...

— Сидите собі? З неділею будьте!

Маланка здригнулася. Ага! То ковалиха.

- А тож! І ви будьте здорові ... Дав Бог

святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маеш будень — роби, а в неділю і з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди й не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панамі у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого, що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка все гуляє та й гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люде розказують — з Марком Гуцєю... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята. Сказано молодощі! Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговорі! — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалася ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

По-під тинами гралась дівчатка в по-смітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази у другий. І здавалося, що в поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли й поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле, — думала Ма-

ланка—Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Годі тобі рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, пане добродзею, до плуга... Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя,—дитину свою вивести в люде...

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки — „Степане! ...Біжи вівці вилучати!“...—Біжи сама!...— „Мати казали тобі,—бодай би-сь луснув!“—„Тато казали тобі,—щоб ти скрутилася-а-а.“—„Наших шестеро, гляди, гляди, Марійко!“...— „Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!“—„Що-о? Де-е?—Тю-гаа!...“

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї й розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки,

немов діти плакали, або десь гупали на току — й раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлася вонною, тремтіла й колихалася, як драгли; цілий ліс тонких ніжок замігтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані мов тіні сновігали люде, з'являлись і щезали неясні обриси хат, у морі овечого лементу гинули всякі згуки; весь гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

... Гарря!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завміраючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз — буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося в зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А на що ж ви радите віддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш -- возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люде трапляються. Завтра ж одвезеш у Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

-- Не кажіть мені про те, не люблю, я й у мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо!

-- Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

.... Сиди. Може, не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й уже Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки й посадив. Потому наблизив

до нього свіи безвусий, червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віка? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажешіще ї горб. Цілий вік із тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди! Наша доля така--- робимої грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш— Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік із худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив, замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну. Я забув, як його в хаті й сплять, стонацять чортів йому у хвіст! Сорочка на тоої зашкарубла, як кора на дереві, штани вмазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу відмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне від мене ніс верне— смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю від людсї--- до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвостами відвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав— жінка до мене заговорить, та ще й пригорне... діти заще бечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими во-

лами я посивів парубком, побила б їх морока! Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева на безголов'я!.. Щоб він головою наложив, нужда б тя¹⁾ побила!.. Сто-сот-крат його ма... Бодай...

Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюсь чого? На душі легше... Як нахмариться там — вилаюсь, і легше... Як би не лаявсь — згорів би. Таку злість у собі почуваю, аж душа пашить... Як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би всіх. Ходив би від хати до хати — та й по голові, та й по голові! Одного за те, що п'є людську кров, а другого, що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем узялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись по-за стіни; безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву й душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, у тісному

жидівському ванькирчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

— Пропати ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— .. коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ... стара пані цілу зіму топила в грубах полотном, що лишилося ще від панщини...

— ... ну, а як земля нічого не дає—на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...злежалось полотно в коморах. Люде прохають: „дайте хоч на сорочку,—хай праця людська не гине марно.” Та ти слухай же бо!

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо! Та ж то висотали з мене всі жили. Та ж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив яюсь, а як згоріла...

— А вже ж погоріло, все полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як...яке? Та ж розказував.

— А—так-так. Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?
Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою, не хочеш, як схо-
чеш.—Хома випив душком пиво й кинув
склянку об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий
Мендель.

Було якесь свято. Гафійка сиділа на
призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались
кури й сокотали, допоминаючись їжі. На
призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатись
по-під тином...—проганяла їх Гафійка.—Ну,
чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста,
витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже
тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні.
Сердишся, що таке кажу? А от поспитай
Марка, послухай, що розумні люде скажуть.
Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні.
Вам дають жменьку пшона, а забирають
усі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А
ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами,
храбруєш. Коли б ти був такий сміливий,

як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А, може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш, ти нічого не розбереш! Бо коли б ти був розумніший, то побачив би, що й люде такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що в вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна? Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклюють. Коли й люде на нього, і староста, й навіть тато нападаються... А він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій... За те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають. А ти куди, проклятий? Агуш! Бач... наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунусь

ближче до сонечка, хай і воно загляда . В книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

З погодою щось діялося. Весна стояла суха й вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люде прехали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, й це так стурбувало Маланку, що вона що-ночі бачила погані сни. За те чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більше Андрія опанували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, то Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і з-проння, з якимсь жахом у голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

-- Який свисток?

— Ну, фабрика свистала?—сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся,—бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала й не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, обраховував. Потім бігав по людях, рзспитував, пускав поголоски, й коли вони

знов доходили до його, значно змінені й більш рішучі, він радів, хвалився Маланці й вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків односився він тепер злегка й не шукав їх.

Маланка нарікала. Де далі, все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім, і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійку—таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву,—голова його була запрятана фабрикою—але часом і він одсовував нікчемну юшку й починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, й хоч кожен із них поринав у власні думки й навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички—і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одне їх едало—це згадка про те, що Гудзь радив наняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межі очі?— допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: „Чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо...“

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй-Богу!—хвалився Андрій.— Таке вигдавав!..

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі й зупинилась на порозі. На припічку горів трусок, і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь чорний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, й він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, відсунула горнятко й зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? .. поспитала вона наляканим голосом, і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуеш, Гафійко, він рибу варить!— скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в гор-

нятку що — найменше варилось людське м'ясо.

— Здурів! Здурів! Їй-Богу, здурів! — кричала Маланка бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками й, не розтуляючи їх, видивлялась на нього здивованими, повними обурення й жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотирі хунти! Не відніс у двір, не продав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не ззіли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, вигомоніла Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого тругу.

Андрій намагавсь обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та полоїдждь рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл та насипав у миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли й роздувались.

Сопучи й надувшись, він засів за рибу, і плямкав губами, й сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосяння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спірав віддих, її аж нудило від сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю де-що...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простори, по-за стіни, по-за хату—і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба стратила свій

смак, охота до їжі відлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій узяв шапку й вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись з тишею.

Потім вони разом устали, підійшли, немов змовились, до стола й мовчки взялися за рибу. Вони поїли все до-щенту, висмоктали кісточки, висьорбали юшку й мов голодні коти вилизали навіть миску.

Андрій збірався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, в руках ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лица не було. Бліда, засапана, очі горять, і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце й важко дихала. Другою рукою, вмазаною в землю, бо тільки-що полола, вона махала перед його очима й показувала на двері.

— Іди ж, міряють бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити,...

— Яку землю? Що ти мелеш?

— Всяку... поміж людей ... Іди, доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче від села. Бо ще припадь дістанеш...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся! Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до нього, страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, із пекучим поглядом, бліда, як мара.

— Ти підеш мені зараз!—вищала вона тонким голосом.—Тобі, може, байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарвати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди! Люде заберуть краще. Чуєш? Ну!

І, бачучи, що він стоїть ні в сих, ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна́ була його забити,—Андріє це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима: — та ж бачиш—іду—Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

У-вечері повернулась Маланка до-дому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали,

як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани! Ходять собі по полю та й міряють. Вона їм у ноги: „Пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене, бідну, відріжте, одріжте ближче, там, де пшениця родить“, а вони регочуть. „Іди,“ кажуть, „бабко, до-дому, ми не те міряємо.“ А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці! Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого їй не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова не дурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять? Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содома знялась, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони памятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став, як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була така добра сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві пра-

вила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребінем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки й кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся?—питала вона Андрія й достала зі скрині єдину його святну одужу.—Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою. А в неї серце розмякло, в ній усе співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізаючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Осміхалася доля. Не тільки власна, а й Гафійчина. В ногах чулась міць, у руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полюжи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала відсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли

їла яблуко, обережно вибирала зернятка й сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більшої приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки, або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому гор'оді, стежила очима, що б можна взяти на насіння, й, оглядаючись, потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. В неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням, великих і малих, і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій.—Адже в нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріял, розмірковувала й розпитувала про ціни в лісників.

Вертала до-дому задумана, з очима, втупленими кудись у простори, гладила Гафійку по голові й часом осміхалася сама до себе.

Вона якимось чином ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба

має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

— — — — —
Якось на вечір Маланка вийшла з хати й наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А тобі що таке?

Гафійка не відповідала. Вона стояла, зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала й тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати й кинулася світити світло. Бліде світло ще чорніщі тіні поклато на її виду; широковідкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як не жива...

Скляні очі й чорний, схудлий зразу видлякав Маланку, й вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали й забрали...

Маланка зашипіла на його:

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... Наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить!—накинулась на Андрія Маланка: — бачиш:заслабла, Біжи зараз по Мар'яну... може, відшепче, підкурить, чи переполох викачає... Не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидче...

Андрій подавсь до шептухи.

Мар'яна, мабуть, допомогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна й мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало від думок...

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати. коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому проміні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яжке, злоторожеве повітря приймає віддаль бузкові тони й робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою йдуть курною дорогою, й хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття скінченого дня. Вони несуть до-дому спечене, як і земля, тіло, а в складах одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Ідуть мовчки, помахують серпами. Розігнута, вресіті, спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами, замість стерні, здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч,

але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидче до-дому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і вмить склепити очі...

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає й гуготить, а вона й заплющує очі, хитяється, і їй здається, що то шумить колосом нива, й серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить! Ба, ні, то так вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... Так болить спина, трудно зігнути. Ага! То вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванацятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш із болю?... Ай, ні—то ж окріп збігає...

Сьорбає юшку, Андрій... здається, говорить щось... у хаті, чи на-дворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

-- Вечеряй сам... я потому...

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш,

Гафійко?.. Подушку взяла б... Ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі,.. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже еси на небеси... Хліб наш насушний. А-а-а!.. Зорі дивляться з неба. Жаби крикають до сону. Блакитна баня спускається все нижче й нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно. Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче, та й нижче... пестить, обіймає... Зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась у блакиті, тіло прилипло до призьби й тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

Допіру¹⁾ по жнивях показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде цеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. А-ні чутки, Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола.

Ударив по-під вуха й розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив до Андрія.

— Любиш рибку, пане добродзею?—при вітав він його з п'яним сміхом.—Люви, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її.. Фабрикант!... Він думає, що для нього фабрику збудують! А як же, чорта пухлого дочека ешся!... Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи—наймаєш Гафійку? Ні? Волієш із голоду згинути, як руда миша зімою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима й вийшов із хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

Гей, ви, фабриканти! Памятай одне з другим, що ще прийде коза до воза га скаже „ме“... Але Гудзь дасть дупю,—о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!—кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш!—завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, пов-

ними злорадної втіхи, очима. — Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— А то ж...

— На фабрику, кажеш?

— Та же чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи—засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? Фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?..

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві й голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми...

На Покрову повернув Прокіп. Ішла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, й ціни впали; відтак заслаб у Кахівці і прслежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинивсь аж у Чорноморії. Повернувсь обідраний, слабий і без грошей. Ма-

ланка не дуже няла віри тому. Чого люде не сплещуть? І вона, потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Куди вже йому женитися! Була думка — заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане.

Сумна повернула до-дому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай уже воно присхне на ній, як на собаці.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком, — і вона товклась по цілих днях двічі побілила хату з-надвору і в-середині, що -дня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни від божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними

рожами під образи — пішли всі яйця, які збірались одне до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не що-дня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась немов у свято й, сидячи у своїй охаяній хатинці, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом у-день, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню й переглядала її вбоге шупляття, розгортала вишивані рушники й переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, укладала складки спідниці й жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так це бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала на-двір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весілля, й виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром оддатись. Вона жила в вічному напруженню, її рухи

зробилися жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня ходили по вулицях молоді з розпущеними косами й падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпірала голову долонями й жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла й не помічала того. Вона несказано дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом у її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! Узяв добро!—шипіла вона з кривим усміхом—Буде годувати чужі діти й жінку нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току...

За те, стрічаючися з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко.

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от невидко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку, опріч неї, ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни, й полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, взявшись у боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебірала в пам'яті всіх парубків села—й багатих, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все, все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло!—гукала вона до неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла щось по

дорозі.—Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до-ладу не годна?— Кара Божа, не дівка, —сердилась вона знову,— ти як голову вичесала? Хто тебе візьме, таку нечупару?.. — Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите ... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце й вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалась до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання.

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочуться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе в сірі безвісти нудьга, пливе безнадія, і зтиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами вбога земля й не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до-долу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема про-

сторю, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом—і Андрієві, й Маланці, як брудною розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Ідуть і зникають у сірі безвісти...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, із цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці,—впали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями в хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання:—чи прийде коза до воза?

А, мабуть, прийде.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Сніги впали великі, й Андрій радо прокидає від порога до воріт стежку. Воно все ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод, та нужда товчеться по вохких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: й рад'би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зіму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та корить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. А як же... Як брав панич Льольо, той, із сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхати — ячміним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла. поки не випрохала десь паляниці. Либонь, у ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоті, та один бабі Мар'яні віддає, бо як

схопила колька, то мало душа не втекла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай із грудей...

Андрій розігнув спину й застромив лопату. Він загрівся, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молодші.

Село було засипане снігом до-половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали в церкві; за коливоротом по полі око м'ярко бігло снігами аж до край-неба й не мало на чому спинитись.

Андрій узявся за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де-де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп за-сватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво з хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка, ані-руш! Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити ... Ха-ха! Оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї.. Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь у тюрмі.. Була дівка, як огіро-

чок, а стала, немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от уже й утомився. Геть чисто захляв за зіму, захарчувався. Ще літом нічого; бурячок там, цибулька, рибки наловиш ... Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. А як же... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, Боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіни своєї боюся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух... Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик уже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а в мене три пельки в хаті.

— Ха-ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де-де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить ґуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять ґуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість!

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірять, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встроїв лопату в сніг і опинився за ворітьми.

— На що лопату покинув, ще хтось потягне, ти!—почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішуче злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, вже бухали з коминів димом.

„На цей раз Хома не дурить“, калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидче хотілось минути, щоб побачити простори.

Коли ж, нарешті, на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезлизате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Нью .. Вйо! Соб-соб!..

На подвіррі стояв прикащик і серед криків та зойку приймав матеріял,

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикащиком зняв шапку й довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми й осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на біломуснігу, сміялись до стосів цегли, до прикащикової бороди, сивої від морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік із голоду гинути, а як же... -- прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й „фабрикант“...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнати будуть? Кров із тебе гнатимуть, а не горілку Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

—...бодай би взялось вогнем та розвіялось попечом разом із людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо..

— Чого чекати? Він дума—гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й уже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От узяв би—рраз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні...

Хома махав руками й тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виду скакала в нього, й видно було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що це з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля й не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу в панські лани, а прийде слабість, каліцтво, чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу відходив. Злість і прокльони розсипались раптом у хриплий, застужений сміх.

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя!

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставити? Ой, як би охоче він сам напився на radoщах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж „фабрикант“. Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше,

ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова, й одне тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикащиком і мняв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер уже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить у рух колеса, паси, машинній людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зіму в білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І, замість покорму, дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!...

А тим часом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки

Намножилось вас. Хоч би милосерний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — й буде...

Гафійка звійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, — винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла в сінях?

.. Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі..

Їй хотілося вразити поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелося кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зіму стільки вилляли сліз, що вже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й у серці. Облетіли надії, розметались безслідно. й там тепер голо, як у лісі. Сніги тепер у серці, й вовки виють. Господь не схотів показати свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збірала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті,

аж намулили очі. Нарешті, зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. „На що знімаєш? Настане весна — лани засієш“. Це Андрій так упік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх трое — а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті й не варили страви. Світили ненависним оком, кусалися кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнути, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розб'ірав стріху в сусідніх порожніх будинках. Як би не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно, Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка й так не знає?

— Бач, книжки носить... Як би пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гуцу? Бачиш, біда. Батько не багато заробить, я немічна, зчорніла від праці — та що з того? А Прокіп...

Ах, як це нудно, як нудно все одне чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми. Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давнє, на-пів забуте. Вона підняла руки, наче хотіла його відігнати.

— Мовчи вже краще.

— Йй-Богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебувають зіму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люде горіди копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався від сонця, що тихо сідало перед хатою. Золотий обрій зробив із вікна вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, й гасла поволі в вечерніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

„Коли б знала—куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що відцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки, ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу“...

—...Настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а в осені...

„Хто любить вірно, той хтів би ввесь світ засіяти милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Що-дня тобою журюся, що-дня моя думка круг тебе в'ється“...

— ...посватає хтось..., ще твоя доля за двоє рима в Бога...

„Чекаю на тебе й виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш“...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і обляглась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибіню і приймали, як у м'яжке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердивсь. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикащик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду, й очі лізли на-верх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку й побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж у них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки, на-

решті, вийшов панич. Ну, панич, як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикащика в поміч.

Це була велика радість. Тепер уже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем, або галушками, й, коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу в усіх складках одежі, Маланка старалася догодити йому, й повага хазяйки була в усіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі й виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками й загортався, нарешті, на піч у кожух сірого попелу. Гафійка греміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикащик не розуміє, й, коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочалися справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні й розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будівництву кінця не буде. Це була його ґуральня, це він ставив її, й навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігла дивитись, як посувалась робота. Вона навіть

забувала свої мрії про землю й жила з Андрієм одним життям.

Нарешті, одного дня, так щось по Зелених Овятках, високий комин ґуральні дихнув клубами диму, і з колишніх руїн сахарні, розлігся по-над селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию й ловив вухом той клик „машини“ довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернувся до жінки, ввесь ссяючи, з упрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Це тобі не земля, що буцим мають ділити... Це тобі, пане добродзею, не жарт, а ґуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці й почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею й говорив, а вона оглядала

Його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода й осіла чоловіча повага, їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї. а в середину, в себе, й через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: „Таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає; бунтує народ. Бумажки розкидає.” А сам, як стріне, зараз питає: „А що там чувати? Що про війну нового пишуть?” Мати теж дорікають: „Світите світло, а воно дороге.”

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі до-долу й уважно ловила між два пальці ногі якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... їй аби люде, аби послухати та свого дскинути. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.
— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам прийде до тебе. Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снівся.

— Ага! Я й забув. Дядько Панас стрів мене вранці: „Прийду до вас,” каже, „послухати, про що там мудрі радять...”

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку—хтось мене ляп по руці. Я так і захолола вся. Дивлюся—Марко. Такий сердитий. „Я” каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки“. А мені соромно—страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більш нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста—вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але—зітхай, не зітхай—інакше не буде.

Він хтів, принаймні, словом полегчити

свою душу, як хмара чує потребу вилити свою вагу, і говорив. Бо що свої болі—пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І в дома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люде, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнути: Зведись, народе, простягни руку по свою правду! Як сам не возьмеш, ніхто не дасть.” Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: „Усгавай, Іване, обмий лице! Зведися, Петре, нас більше буде!“ Коли б спромога хоч це зробити, кількох ізбудити, а ті вже инчих. Запеклася кривда в кожного в серці—торкнись до болячки—й запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева! Його слухали б усі.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі, й хоч не весь заробіток приносив до дому, а все ж голодні

вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну а в-день спав, або блукав десь у-двох із Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма що разом із клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст ув уста, від хати в хату, з села в село—котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній—ніхто не питав. Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились у повітрі, мов пил із квіток у час красування ниви.

— Чули? Будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— А як же?

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут—сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть го-

роди синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі й чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала й оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. На що йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало й потішало:

„Не журися... поділять... поділять...“

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, уся зрошена потом, тривожна: їй раптом здавалось, що це неможливе. Не віддасть свого добра багач мужикові ніколи. В нього гроші, в нього сила, а що в мужика? Чотири кінці—руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; до-віку буде вбогий на чужій марнувати свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу й літа по наймах, зчорніє, зів'яне на

чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла й гострим оком удивлялась у пільму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька й добра. Вона щось шопотіла Маланці й вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би, небо задивилося в озерце, на сіножаті—віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: „бабо“!.. І все те, родюча нива, віз, коні, кубло — все те своє, рідне з серцем зрослося. „Що ж це я вбралася сьогодні в сап'янці червоні, наче у свято... Бач, процвітають на ниві, неначе мак“...

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — й ту зачепила.

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

— А як же, Маласю, чула. А як же. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій іще з зіми купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі

не хоче платити. „На що,” каже, „маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток!” А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. „Що з воза впало, те,” каже, „пропало.” Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люде не бились поміж собою...

— Ой, коли б то дав милосерний ... Звісно, люде—божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може, тут що погане говорять?

Низька, корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок із корою в хату і, спершись на нього, щупила очі. Здавалось, вербовий пенъ витяг із

землі своє коріння та причвалав між люде, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас усё ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу...

Але він уже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, й а-ні кляптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга з запалими грудьми та довгорукий, увесь, як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин, усі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онучця, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Це чоловік з Ямищ,—пояснила Марія й обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розкажіть далі,—попрохала вона.

Той перестав кліпати очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишть приговор. Ми, Ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий—рубель, а кінний—два. Робочий день має бути короткий на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! Нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Оце так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався й розкладався, неначе ніжик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалася крізь натовп і обережно зменьшила в лямпі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо й одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

Забас-тов-ка! Господи милосерний!..

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба від вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш—коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива—давай нашу ціну; незгода, назувай сам постולי та й гайда з серпом на поле.

--- Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей у покоси. Пан у постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск ляmpi. Пан у постолах!..

Чоловік з Ямищ усе говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана в постолах, сама серед поля, невміла й безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово:

— Озути пана в постולי!

У цьому слові була ціла картина, роскішний плян, справедливість людська й небесна.

Озути пана в постולי!..

Але як це зробити?

Ба, як це зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го го! Такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— А вже ж. Як не послуха—бити.

Бо вже нікуди далі, все-одно пропадати. Хоч у яму, гірше не буде.—Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.—А не дасть. Як хочеш їсти—пий воду...—Ззів пів біди, та й напийся води...—Один розкошує а другий... Старша біда, як розкіш.—Озути пана в постолі...

Однак поволі уява Панасова вяла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатися з паном!

Пан не хотів уже взувати постолі, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який усе переможе. Краще далі від пана й од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукати ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого з-заду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті й беззубий собака лютує. Схотів один із другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколе.

Стара хазяйка знову прикрутила лампу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі відреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза Веселий-Бір...

О! Чуєте? Чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписати! Підписати

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, й сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай, побачать, що не в багацтві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Всім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Це буде бунт.

— Тю! Який бунт?

— Такий, що бунт. За це не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може, пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий у своїх чоботищах, він знав тільки одне.

— Будуть землю ділити.

Та добре, добре, а поки-що...

— Це буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину з ліса, закинути вершу в панський ставок — але бунтувати проти пана цілим селом, на це нема згоди. Буде з нього й одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота й тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, в чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось.

Так Панаса й облишили.

Грім усе гуркоче, й руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки й підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, й тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? Яке там вікно?

Справді, щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а в вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка відчиняє вікно.

— Йдіть на туральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...—повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть – одтяло руку, а другі—пальці.

— Боже мій, Боже...

Маланка товчеться в пітьмі, як миша в

пастці, а що хотіла зробити—не знає. Нарешті, Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на Ґуральні, нещастя, Андрій умер, може—он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні й тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота ... Чутно, як худоба в обрах важко сопе, та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А Ґуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з Ґуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно й довго, але Маланка не слуха.

Ось уже дихнула нічна вохкість ставка, й раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Ґуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвіррі купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях. Їй пояснюють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини,— каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестірня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась,— повторяє Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий?— питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій—Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті, той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, й тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай у землю... Я ними хліб заробляв... Ой... Боже мій, Боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, ув олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія відвезли в лікарню, в горах, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердився, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять у мене пальці,—жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними,—а все кортить—так і болять. Ти їх поховала?

— А вже ж. На горбді.

— Що ж будем робити?— журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льоля й не пустили.

— Це добра справа,—кричав Андрій.

Робив, пане добродзею, на сахарні дванацять літ—не чужа ж вона була, а твого тестя—тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала—не допомоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, ґуральню!—шипіла Маланка, зганяючи злість.

Мамо... що я вам скажу...

-- А що там, Гафійко...

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

-- Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забірайся з світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть уже заробляти—куди їм? А настане зіма...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі мові? Я вже й так стала, неначе тинь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От—мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та втирала сльози.

Гафійка подумала в-голос:

— Як-раз Підпара шукає дівки.

Маланка вперто мовчала.

Так воно й розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став у нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердився, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молошні.

— Багачі! Фабриканти! Зробили з мене каліку, а тоді й нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванацять літ сотали жили, дванацять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто-сот-крот...

Андрій од Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся.

— Це їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, й він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив уже инчий.

„Що ти зробиш йому, гладкому?“ думав Андрій. „У кого сила, в того й правда.

Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидче, бо віддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком усі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулася зразу й не що-дня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулася. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люде на поневіряння...

Вона знала, що значить служити. Це добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одне тільки потішало Маланку: ось ось невидко-будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне до-дому.

А як прийшлося відводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов із хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

В Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала й ледве човгала по помості

шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи й поросята рили подвірря. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все це вищало, куві кало, хрюкало й товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос, і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала, нарешті, між свині. Свинячий гурт, уїдлиий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав із рук, глушив її криком і мало не валив із ніг. Вона не могла дати собі ради, й тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводитися краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали в-гору чисті кругленькі рийки й так ніжно стогнали: ох, о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони відставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, увесь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходити й сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у

дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпарі. Він був не ласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом у чорному волоссю. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги й мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: „Як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...“ Коли ж страва була недобра, й наймит клав ложку, Підпара сердивсь: „Злидні! Що воно їло в дома? Юшку з картоплі“.

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з призи́рством цідив крізь зуби: „Голота! Що воно має... Як би робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає“...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був у полі, на сіножаті,

у клуні, біля свиней. Скрізь од високої по-
статі падала тінь — і там, де вона впала,
робота, здавалося, йшла швидче.

Часом, у неділю, Підпара здіймав із жердки
жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче
вмірала.

— Пішов на сход... ох, ох... щось коле
у грудях... Мого люде слухають дуже... що
скаже, так уже й буде... Страх—поважають.
Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче.
Щоб іще розтеклося добро без хазяйського
ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталося з наро-
дом,—жалівся жінці.—Перше, що скажеш,
усяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така
розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота!
Тьху!..

Під бровами в нього лягала тінь.

Часом збір ались гості. Холодком, у свято,
приходив скоробагатько Максим, староста
сільський, якого дражнили „вовчком“, і тесть
Підпарин, Гаврило. Вони сідали на дворі, на
вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати
сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, на-

пинала на плечі кожух й теж приставала до гурту.

Вони їли й міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддував. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся й повертав на всі боки широкий вид із густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... На що багатим стільки землі? Щоб, значить, „усім по сім“... Ха-ха!... Ти скільки маєш? Трицять? От двадцять три й одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він уже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше віддати. На що вам, справді, ви вже старі, нехай голота в палки вб'ється, покушає папки.

— А тож! Що громаді, те й бабі—посміхався криво Гаврило. — Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть! Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушимо. А що надбав, то його праця, і всяким неробам зась!

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась у кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив. Ох, ох, Боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... на що гроші втрачати...

„Ну, цей і клаптя не випустить із рук, поки живий“, хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав іще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилося страшно.

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається й розгинається, як складний ніжик.

— Чули? Пан не хоче набавити ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки-що Прокіп із людьми був у пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувати будемо.

— Не схочемо ми, наймуть Ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить із свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'япі губи.

— Не діжде! Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— А вже ж.

— Бастуймо, і край,—рішає Півтора-Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люде?

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дримає, як море, в сіро-зеленій мряці, і сниться їй серп.

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево по-над селом та нивами, й ганцюють у ньому -- ліворуч туральня, праворуч—двір.

Голос у Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить із очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись у простори, й тільки

зрідка, як на милянй банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х—ха!

— Їм такі непотрібні. Мають здорових. Хома мовчить.

— Що ж мені—пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

-- Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

-- Живий не хоче гинути.

— Тепер він плаче, а перше радів: гу-ральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив!

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— Ззіли мене, пане добродзею... Взяли та й ззіли...

— А ти думав—вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече й повертає на-ліво:—Бачиш отих, що там!—потому повертає його на-право:—і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймався—здеруть із тебе шкуру, оббілюють до-чиста, а те, що їм непотрібне, викинуть у гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой, правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок!...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури ґуральні, стіни панського двору дивляться в глиб, по-новому.

— Запоганили землю, наче короста, — чує Андрій. — Скільки їх — жмінка, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й ґуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він уперше сьогодні побачив, які, справді, маленькі, загублені села... Наче хто розструсив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб уріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани й навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там усе закопав, чим горіла душа, а ти, один із другим, дививсь та мовчав, бодай ви понімили на-віки всі до-гола, кроти сліпі!...

Овва? А що зміг би Андрій? Чим винні люде?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них искри, а на споді сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому мото-рошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулося близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти взяв сірник—один із коробки сірник—

і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець.. Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов, маленький, сірий, як мишача тінь — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить усе швидче і швидче, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима—мурахи.

— Чуеш?—свистить Хома.—тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик полохливий, мов заець, тіка кудись у горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потом цідить до нього з-гори в-долину, наче межі очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Ов-ва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає, високий, лютий, і йде в пшеницю, як у воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував учора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? В нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб у нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не відмовляла хорим у порошках хіни, олійку й арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже - не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він укусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки-що встало.

— Ну, добре. От-що... зараз мені на коня й духом до Ямищ. Нанять Ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як полумінь дим.

— Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на-дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на-бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люде.

— Що там за крик? Які там люде?

Пан загортає розхрістані груди й хоче зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим, урешті, біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу.. Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке! Ну, говори!

В відповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем ро-

боти, поб'ють .. Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-яти!...

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився, й не сила підняти. Даремне. Челядь уже біля брами, збилася в воротях, як сіра отара, яку женуть уранці на пашу. З будинків вибігають дівчата й тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка й лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан.
— Назад ...

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину й дивиться в пустку.

— Бестії! Хлопи!..

Натягає спішно штани й вибіга на по-двірря.

Пусто.

Йде здовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як у кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й рощини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг у пекарні. Оберемок дров біля печі, розпочато чистити картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвіррі розтеклись гуси; гусенята коливають із ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возівню стоять отвором, і чорна пустка вигляда звідти, як із беззубого рота. Бричка стоїть на-дворі, а коло неї валяються шори. Ах, ти скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого й біля коней?

— Мусію! Гей!

Знов тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голосув околишню пустку й без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки й озирає подвірря...

Що ж це таке?

Сниться, чи. справді?

Ось тільки двір був, як серце, що б'ється й розганяє по тілі кров, а тепер усе за-вмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору—наче загадка.

пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пуста. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в їдальню, шука покоївки— а-ні душі! Злість його душить. Грима дво-рима, перекидає стільці й хоче так крикнути, щоб по всіх хатах заскакала стайняна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли. круг його лани, захвилювалася стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі. маеш! Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, при-будуть, і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на-двір. У тім дворі - трупі якась принада. Він іще раз проходить його від кінця до кінця,

самотний і безпомічний, повз замкнені брами
стоділ, чорні отвори стаєнь, вохкі й блис-
кучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, увесь у хмарі пилу,
жене назад. Кінь сапа, й сапа економ, тря-
сучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв
Ямищан?

— Маєш женців доволі? ха-ха!

Ян скаче, не озирнувшись, і тільки здіймає
з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі в усіх ви-
дющі, вуха чуйні. Двір—наче мрець у селі,
хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що Ямищани не хочуть найма-
тись, мчить селом швидче, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а всі вдома. Під во-
рїтьми купками люде, по хатах двері от-
вором. На городах спинилась робота. Стоять
між грядками, заклавши руки й розмовляють
через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. По-
кинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали
тільки, аж люде почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть іще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп умовляє.

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова з рота.

— А якже. Гуртом, мовляли, й батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли в землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... Не один ззаду почуха ...Ет, чорт зна що!

Але не дуже, бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У-полудне діти розносять: пан пішов на ґуральню. Крізь шибки вікон, з горбів і з-за плотів ідуть услід за паном сотні очей. Пан іде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на ґуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе в постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих із ґуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня! Ніхто їх не бив. Не пустили, та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить!

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті й не пускати до двора.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав із ґуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люде.

По полудні зновускаче селом економ; як навіжений. Періщить коня і плигає у стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір уже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнетюче, трівожне росте не-

помітно. Жевріють вікна по хатах, та ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

Що ж вона винна? Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як усе-видюче око.

Панський двір усе голосніше реве. Корови не мукають уже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю й муки, кличуть ря-тунку. Коні сердито ржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами й роз-дувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Їй-Богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, Господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять із своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору вперто й нестерпуче б'ють у село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

Пан сидів мовчки—й люде нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхалися зло-радно, коли панський економ із нічим повертався з сусідніх сел. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Почтові дзвінки, валування собак, грубі лайки, крики—все це пропливло, як хмара на літнім небі. Так поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку—чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря і слуха, як зтиха лущить зерно з перестиглого колоса, мягко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитини, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збірає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Де-хто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті, за тиж-день пан набавив ціну. Не таку, як люде хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до-краю.

Люде зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався як-раз повз панське поле. Зирнув на женців тільки і криво всміхнувся.

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в-купу й опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися й гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь: отут із правого боку, з-заду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити в-середину руку, зворушити мертве стебло й пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки, й походили ноги, поки зібрали таке багацтво.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить—громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув у покіс носом.—Добре сінце?—„Як золото чисте“...—Складайте ж, люде, складайте, щоб дощ не заскочив—і позирає на небо. Заклав руку в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла—і знов зацібав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню й не виймає.

Чого хапатись? Устигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають у покоси, ніч—наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці.—Цей рік більше маємо сіна.—„Так, прошу пана, стане на зіму, стане й продати“.

— Стане й продати,—говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна й потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли в нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до

очей димом. Це сердить Хому. Одначе вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно й діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть на-гору, а чорна маса то гнеться під ними, то виростає раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповняє його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила й пориває з собою вогонь. Це вже не діти в червоних спідничках. Це щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає зпід споду лаби з синіми жилами, душить і підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом і лютує.

Ворог скорився, а він усе ще пирска зірками, як слиною кіт, усе диха синім вогнем та хлюпає полум'ям у береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувся йому з горла та покотився по зморщках обличчя, й наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мстить за людську кривду.

Горі, горі...

Хомині очі теж мечуть іскри. Як би могли, вони б усе спалили, все спопелили — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь упав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!...

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнути, зареготатись, зілляти регіт із вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем, — і здається, що

коли встане, або не буде дивитися, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі в церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа-чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на ося-яній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп искор, або вітер зірве напів-зотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. „Це, певно, йдуть рятувати“, дума Хома важко й бай-дуже. Йому не хочеться встати. „Спіймають? Ну що ж, нехай“...

Все ближче і ближче гомін. Уже чутно, як гейкають люде, як сапають коні й одкидають землю позад себе копита.

Хома, нарешті встає. Розминає залежане тіло й ліниво, поволі, ввесь кострубатий і чорний, одходить у пільму.

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно й довго парубки трясли йому руку, якомсь по-новому дивилися в очі. Навіть Андрій уже був не той. По-

тріпав по плечах, підморгнув хитро й за-
сміявся.

— Що, попосидів?

Знаємо, мовляв, за що.

Його питали—як? що? Що чути про
землю, що по світах говорять. Він мусить
усе знати.

Гафійка почула про Марка від Підпарі.
Він сердито жалівся: і так од голоти життя
не стало, а тут іще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилося серце. Чи вона
добре розчула?

Ледве діждалась, аж смеркне, й побігла
до-дому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямилла, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так усе сталося несподівано й просто,
немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялася дзвінким, уриваним смі-
хом, наче намисто низала. Вона сама не
знала, чого сміється. Рука Маркова тепло
лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони відійшли по-під верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? А вже ж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люде, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— А якже. Багачі так налякались, так налякались... Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку - не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому й досі досадно, що я не в Сйорі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталося з татом нещастя — змінилися зовсім. „Правду,” кажуть, „говорив Гуца“... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому це нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зіму збірлись, як Прокіп при-

носив з міста книжки й листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. „Розкажіть“, каже, „про тих демократів“...

Гафійка розсипалася сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарилась уся, навіть поночі видко було.

— Що—я...

Коло Гуці скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. У своїм невеличкім гурточку він завів новину—гуртову працю. Разом орали й молотили—і все виходило краще та швидче в них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглися в роботу, в гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитати в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї вслі землі не дасть.

Як! Не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити й на насіння...

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушати меду, викури бджіл...

Кого їм слухати?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, відвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: кудою йти, де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Як би прийшов хтось інший, видючий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Що-ночі тепер пожежі. Як тільки смеркне й чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом, і до самого раня осінні хмари—наче троян-

ди. Инколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люде не сплять, хоч пора б уже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливають голоси з пільми, хто знає — чий, й гинуть у пільмі.

— Пан у Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — так у Млинищах, або в Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах, і сумно й моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, до-щенту: сам по-пілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село, як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, Господи Боже!.. Горять усе пани; генерали, великі „члени“, що й досту-

питися до них не можна було, й ніхто спити не може...

Блукали поночі люде, як тіні, плакали діти, й худоба обзивалась у хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, — сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги по-під віконню, літали чийсь слова, світились маленькі вікна, й сумно, вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люде нюхали чад і позирали на панський двір.

Лукуян Підпара аж почорнів. Що - ночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що відділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбірають у себе найменчий звук. Ось обійшов він навкруги клуні й раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю й кидає в пашу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти!-Стоїть міцний, як із криці й цілиться в п'ятьму,

Нема нікого, чи причаїлось?

Стріляє.

„Ох-ох-ох!“... стогне п'ятьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а й зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якісь жовті й каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люде ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх у хату, тепер щось гнало їх звідти між люде. Кожний хотів бачити людське обличчя й чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли відірвати

очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле й не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік із поля в подертій одежі, ніхто вже не важився займати коні, й вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люде наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги, й лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки й поголоски, невідомо звідки взяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? Як буде? Скрізь устав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше і пхались у двері.

— Про що вони там гомоняють? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж— тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь із багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянути на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебірав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі й лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений увесь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за горóдом Підпарі.

— На станції був. Бастують. Уже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, й народ. Треба й нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може, в лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла й нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка відвернулася од Гуці й витягла щось із-під корсетки.

— Держи.

Він узяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— „Земля і во“...

— Ще не дошила...

Вона засоромилась уся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може, здасться коли... Марійка подерла нову спідницю й вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходилися в лісі й покладали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люде вагалися. Всі напружено ждали, а чого саме— ніхто добре не знав. Одні одне говорили, а другі друге—і з тих розмов спліталася сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала ча-

гунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якомсь, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалася градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить—незвісно. Важко, трі-вожно дихалось усім у ті похмурі дні й не-спокійно минали довгі осінні ночі. Як би хто крикнув на-пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люде вибігли би з хат та кинулись осліп одні на одних!

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнені, й перше, ніж облягатися, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому зно-ву вкладався й лежав, причаївшись, але рап-том зривався й шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебірались на зиму до хати, та таргани шаруділи в миснику. Але Під-пара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пітьму.

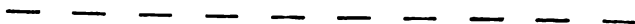
Нарешті Підпара вставав і виходив. У Гафійки калатало серце, і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибірався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялася стогнала, охала й човгала шкарбунами від вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч до дому.

Маланка облягалась не рано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка увесь вечір снувала мрії. Щось буде! Прийде щось гарне й перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити, і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі в сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, у кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. В кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І, певно, ніколи ще стільки не сходило світла, як у ці довгі, тривожні осінні ночі.

Вітер скакав із розгону, рвав голоси й дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє золото.

Гафійка ловила хустя, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилася кругла, мов вагітна жінка, й рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці в вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, й діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидче винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп узяв сам.

Він в'язав уже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі, й заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли до-гори очі, й щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталося. Сподіване, правда, бажання, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити Бога, діждались люде...

— Всім буде, всім стане—дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова й кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, віділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молодші вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуем, Андрію, пана в постолі!..

-- А якже!

Під плотами червоні дитячі ноги відкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче палав на вітрі.

З хат висипали люде. Вони здймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось у людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках у церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа й кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в трівожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі „Христос воскрес“.

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потік і переїзав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом!

— Будьте й ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких Ковалишиних боках.

— Слава Богові, слава...

Вітер зірвав у ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали й вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злилися в одну суцільну лаву, й не було чим дихати. На рундуці читав щось Гуща. Він уже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хотіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати щоб іще раз почути. А люде все йшли, й одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає—воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту—їй зовсім

добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю віддали людям. Краще б, ніж тут стояли, піти гуртом на панське поле, пустити по ньому плуг. Побачити швидче, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, в неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! Як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався увесь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускалися хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималася стіни й сердито кричала в пустку:

— Де люде? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах, та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався зо зборні.

Двоє йдуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стрєбив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбірати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали до-гори корогву й на ввесь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм як перець собаці...

Гуцу та Прокопа мало не розривали.— Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю—чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... це я, Маланка. Почекайте ж бо, люде, дайте сказати. Чуеш

но, Прокопе, чуєш? Прокопе, чуєш..., щоб мені відрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха й маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

— — — — —
Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали до-щенту, там спалили ґуральню, або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за це не було. Пани тікали, никли перед лицем народу. як солома в вогні. Що-дня вітер приносив свіжі дими, а люде свіжі оповідання, й ніхто більше не дивувався. Вчора це була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, ґуральня панича Льоля, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами де-хто запрягав коні й порожнем вимикався на ніч з села. Ходили й піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече й тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладовані

хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня, й лиш по колесах, умазаних у кал, сусіди знали, що той чи інший їздив уночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, вламками пляшечок, ручками віддверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок із шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смашні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? дивувався Андрій.

Не можу. Чуже воно.

-- На що ж ти брала?

--- Всі брали, взяла й я.

Мука заваджала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,—сміялись люде.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будний, а люде до церкви. Спинили й питають—хто й чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Шваґер теж у церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах устоїть, очі червоні та каламутні. Ах, Боже... „Що тобі,“ кажу, „слаба?“ А вона в плач.—„Не слаба,“ каже, „боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не задрімати. Ждемо паліїв.“—Кого ждете?—„Голоти. Переказали, ждїть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, а-ні багатих, самі середні. Страх бере людей. Ще в день нічого—видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч—стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони. В мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люде, постягали тих з коней, зз'язали й повели на зборню. Палити хочете нас? Бий їх! Ті в крик.— Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали.—Ніхто не вірить. Та вже церковний староста,“ каже, „врятував. Як би не пізнав, було б уже по їх.“ Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, Боже...

—А тут і шваґер прийшов із церкви. Круги під очима, видко, зморився. Ну, добре.—Яке в вас свято сьогодні?—питаю.

— Свята нема, а люде молебінь найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога.

—Сидимо, розмовляємо про це, про те, а шваґері не кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло,—який тепер день—повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати—не сплять. Вийшов я з хати—на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, Боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Не рано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо—півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось лусь! Стрельнув хтось із рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а шваґер зірвався—і в сіни. Вхопив залізні вила й далі. А я за ним. Біжу й бачу, як із хат вибігає народ, у руках—хто що попав.. Ах, Боже... Куди бігти? Де? Хто стріляв? Вибігли за село, якісь люде стоять. Не питали, а кинулись бити. Били

на смерть. куди попало, аж поки не відігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був іще теплий, стогнав...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуца прийшов раніше. Він трівожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось, — турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було втихомирити народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палючим вітром і все захопили у своєму вихрі. Люде не хотіли відрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинити рух. Але Гуца і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балькабальок. і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішиться, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас

Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся й починав шуміти. Марко стискав усім руки. Щось душило його в грудях, підкотилось під горло, й коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга й, розгорнувши, підняв.

— Більше не придуть?

— Мабуть, усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся й тихо поплив у повітрі, зрушилися з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобоскі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали й поховались. Народувіллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуца звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік у-ночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде приказник.

Ян вийшов з контори, блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг із кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго це робить. Нарешті, він кашлянув, підтягнувся й високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі вже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули в церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та внуків.

Всі слухали мовчки й затаївши дух.

Прокіп скінчив і обіззався до Яна:

— Ти нам непотрібний. Складайся й забірайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворушились його збілілі губи, та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився й, як п'яний, подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! Запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі з-під гною не хочеш? Чуєте, люде, він хоче брички!

Народ ізбудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан. Чого схотів! Минулося панство...

— Не давати брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— З-під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

— З Богом!..

Економ насунув шапку й якомсь боком просунувся крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були на-поготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинився за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будемо приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох; Прокопа, Гуцу та Безика, може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс на-серед двору сті Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Усе було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки й люде. Дух кінського гною і сеїжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидче ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний уже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушати? Хоч воно й народне добро, як каже Гуща, але в домі, певно, багато цікавих річей. Наливок, м'ягких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові й бачити не довелось. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали в вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоуху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, й довго важкі робочі руки ґрамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав усю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли кляшниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишилися тільки обрані—Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про „народне добро“, як Прокіп. По цілих днях він вештавсь од стодоли до стайні, від обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував у книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою й дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина й досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлії. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились у конторі, в тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував удома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він і слухати не хотів: його обрали, й тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я.

Було чудно й радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заваждали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита й загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люде, там будуть читання. Уява малювала инче життя, ніч розступалася ссяли вікна вогнями, гомін розпірав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люде.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше чи поділити землю, чи, може, гуртом обробляти поле й тоді вже ділити хліб. [Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче ділили.] Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що вжити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробімо краще народній університет.

Люде приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люде, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і вперлося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить „пана в постолах“.

А по полю вічно блукали якісь фігури й чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатися, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закачавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміявся й погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А якже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби по-над болотом.

— Він дума один із другим, що як пан утік, то вже й пропав. Як-раз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату: „Спасибі вам, люде, що збе-

регли!" На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пуста смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем у долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомина слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на ґуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан утік, а панича Льоля на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— А тож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити В нього справа коротка:

— Спалити.

І те „спалити“, як вітер, свистіло в нього в зубах.

Це було чудо, що ґуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут ґуральня. Куди не глянеш—вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змій, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща—давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде й далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій, як і перше, жалівся, але тепер його рука зробилася гаслом.

— Дивіться, що роблять із нами в ґуральні!

Його брали за руку й уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гуцці.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що це буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як ударять у дзвони - виходь. Хто не вийде, буду палити!

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилося проти п'ятниці світло, як у великодну ніч. Люде мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або внав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом іздрігалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи собі, відхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялася з неба. Було вохко, непривітно й тихо. Здавалось— кінця цьому не буде. Нехай би вже, врешті, подали знак, коли воно неминуче. А, може, Хома збрехав, налякавсь, і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь

струснула осінню мряку й розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались у купи й поспішали. Збуджені раптом із холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузловаті фігури, покручені непомірною працею, цю в одне злиту з пільмою масу важких лантуховатих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед ґуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одне віконце тьмяно світилось, як око напіввідкрите. За те ґуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи, й чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пільмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері, і звідти почулося трівожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Це панич Льольо... це Льольо...

— Чого вам треба?

Хома відділився від юрми.

— Ага! Це ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди!—й погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льоля подалась назад.

— Не підходь! Буду стріляти!

І зараз під будинком блиснув, наче сірник, вогонь, сухо тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент у порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! Він іще стріляє! Бий його... бий..

Те „бий“ опекло тіло, як пуга, підняло ноги й погнало без тями вперед, у рухові тіл, у віддиху грудей, у натиску сили, що раптом ізбудилася з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали від тупоту ніг, і під вагою тіла, збитого вкупу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він іще тут, чи, може, втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий оддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напірало. Двері були замкнені. Хома бив у них плечем, і в густій пільмі, де не видно було лица сусіда, глухо гупали плечі, трі-

щали сухі дошки Раптом двері подались, і щось війнуло звідти, як із безодні. Люде хитнулись уперед, у чорну пустку

— Постійте, зараз!—крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого всі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось у помості, в ряді великих дзеркал, у золоті рям. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилились над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі, здорові зуби. Ця зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла, й лица залляли всі дзеркала, ледве містячись у рямах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він ухопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!...

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люде збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері в хату і вдарила в стіни. Тоді

раптом упали коли на тихі води дзеркал, і бризнули дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім усе сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий усе!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли вдавалось, били ними об землю й наседали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як із дерева цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної річі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льоля—забули.

А рояль Хомі не давався. Чорні блискучі боки його кололись і западалися за кожним махом кілка, але він усе ще тримався на ногах, тільки вив дико, як звір, що стікає кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав у меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі. роблячи світло жовтим і кала-

мутним. Все злилося в однім божевіллі. Люде пили його один у одного з очей, з передсмертного жаху скалічених річей, криків скла й металю, зі стогнання струн. Всі ті відламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни—будили ще більшу жадобу нищити, ламаги, бити, й ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! І впивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, увесь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти! Прийшов наш день!

Панас Кандзюба силкувався до-натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кречав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і зезла. Панас висунувся з вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвіррі, в безпросвітній мряці, кишили люде, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи вламків. Люде розсипалися скрізь, по всьому домі, й кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля й молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку й сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся від зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди, і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні й легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалася в купах і все кричала:

— Не деріть усього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала в нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав куди її діти.

Олекса Безик саяв. Він урятував од по-

грому слоїк із солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лампи та канделябри лишились цілими й завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люде спинились і роздивлялись, щоб ізничити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трощив іще простий, кухняний ослінчик, брудний, у поміях, на-половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а ґуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все!

І далі трощив недобитий ослінчик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити!

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились, і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай!

Вони склали на купу під сходи вламки

меблів, ніжки стільців, шматки паперу й підпалили.

— Тікайте з дому, горить—кричав Андрій.

Люде, як миші, покидали покої й серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку й підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон іще глибшими стали в червоних рухливих рямах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер ґуральня. Чуєте, Хомо? Ґуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніща по світлі, Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалася хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки ґуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла від руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, трівожно калатало серце.

Робочі покинули працю й чорніли здовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрба й ґуральня стояли напроти себе,

немов міряли сили, немов іще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка ко-
струбата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть!

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий, і вже облизував лутки з-надвору.

Безлиця в пільмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. В лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась, як у трясці, і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі—й перед ним устало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зішлись вони—машина й її жертва. Андрій почув на руці відрізани пальці, і злість туманом піднялась йому до мізку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав зі свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна в-останнє здригнулась і стала, а махове коло закрутилося в такому шаленому льоті,

що, здавалось, підхопить із собою й машину. Паровик тепло й важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити цю ситую, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і вдарив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видався гострим і блискучим, як шило, лютість одняла в нього тяму, свідомість і розуміння. Він бив машину, що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав усе, що вдавалося зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напів божевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгавущий дух руйнування, і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був усюди. Він, здавалося, забув людську мову й лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! Палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби, й чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, в ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити й підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком упали з цистерн, вогонь торкнувся спирту, й легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглися дивитись. Синявий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'ягко згинався й розгинався, наче плавав на спирті, й тільки часом здіймалася хвиля з червоним гребінем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Це ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло в горлі, розлилось тепло у грудях. На що було палити, не давши навіть покушати! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з-під споду. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик уже розігнався й сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я зтиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криса цистерни і впало до-долу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече!—скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Це була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спірт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! Скільки добра загибає... Скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі відсаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спірту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушити повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма

навіть затихла від божевілля згаги, злита в одне бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом з-заду почувся крик:

— Розступіться! Дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все в рідкому болоті, забризькало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука, і вже простягла людям шаплик вогню, що курився, як серце, тільки - що вирване з грудей.

— Пийте!

— Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув в-останнє й сконав.

-- Ура! Горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидче дістати, вхопити й одірвати від чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим

роздобути. Вони бігли в подвірря, скакали в калюжу, як були, в одежі й качалися там ув якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнути й не боятися скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались у ґуральню й лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синяві тіні. А серед тіней од пала-маних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люде скакали в дикім танці й черпали вогонь із палаючих чаш:

— Хто хоче? Пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали бальки у прірву отворів і розсипалися сно-пами тріскучих іскор. Ґуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаючи полум'ям у вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люде ходили вялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку, замість

гуральні; мимохить він притягував очі, й було чудно, що око не впіралось, як досі в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара в холод із ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кахляні печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались у теплій землі, знаходячи всякі вламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій увійшов у гуральню. У тьмяному світлі сірого дня, що лилося крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що впірались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, змяклі, наче стоптані кишки, й червона ржа відвогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі від своїх рук на

машини й тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злости, як досі, вона десь зeszла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів; він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій зтиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворухиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть усе сплюндрували, — обіззався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводийвід'їздили, повні заліза, цегли, обсмалених бальків.

— Розберім усе, зрівняймо з землею, — говорили один одному люде, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулася тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона взялась, ніхто добре не знав. Оповідали

тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть,—той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льоля. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діяти? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думати, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Де-які мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба це pomoже? Хіба, як що до чого, не викажуть люде?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигдавав видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попали й розбили панів, бо таке право настало.

Минало з-полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панськiм полі, орав на зяб, кінчав пізну сівбу. Робота йшла своєю чергою — пан не вертався відбірати

землю, панич Льольо теж, видно, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно, й поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула й друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Одначе новина впала, як грім із ясного неба. Тепер уже напевно. Олекса Безик їздив у містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждять і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Це було ясне.

Панас Кандзюба довго, вперто чухав за вухом.

— То це й нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони Боже. Я сидів удома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу!

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на Ґуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалося затятись, той усіх винуватив. Село винувате, село буде й одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, на-верх іспливали забуті кривди і гріхи. Спокійніщі всіх гамували: „Цитьте! Нічого не буде. Тепер наша сила й наше право!”

В-полудне від переїзжих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люде не схотіли виказати винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинути? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома й Андрій. Не мине лихо, видно, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селі був спокій. Що тут казати! Гуща і Прокіп збунтували народ, вони в усьому винні. Казали—народне право, наша земля, а тепер—козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озути пана в постолі... от і озули.

Під вечір на селі появился Підпара. 3

того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились у-слід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо. Його вважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діяти?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, й так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чуто було на далекім шляху. Що від підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніщі і страшніщі картини. Од неспскою люде не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменчий галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили ґуральню, а завтра підпалять у когось хліб.

Не дурно каже Підпара: не жди добра від паля.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менча вина.

— Ну, а ґуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, впасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустити козаків. Але все це було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає. Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може, Підпара посіяв своїм суворим зором, а, може, вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люде мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, а ніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову... А

в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось, і стигло, й падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулося зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, жорстоке й вимагало жертви.

В Підпарі під образами горіла лампадка. Святочний настрій іспливав з богів і ліг на обличчя Підпарі. Він говорив поволі, важко, наче відраховував гроші, й перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знову був потрібний. Тоді як иншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був, як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто ґуральню спалив? Таки вони. А всім гинути за них? Рішитись хати—та що там хати—може, й життя!..

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи—візьме й ваше. В тебе, скаже, є десятинка зайва, віддай. Той склав яку сотню—решайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Од них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, уплів у сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти та й уже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж, серед тиші.

Світлиця важко замовкла. В мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за це?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг із кишені знак і почепив на груди.

— Я відвічаю. Ось тут бумага. Приказ стрелять усіх бунтарів. За це нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати? Скликайте сход. Нехай розсудять!...

Гола земля, бита крилами вітру, безна-
лічно сіріла під олив'яним небом. Рядами

заморених хат, буденних і непривітних, дивилося село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли лінові, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю—одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі ржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю „мужеську плоть“, а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали своїх чоловіків із плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щобіще чого, боронь Боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю відзнаку від пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне,— шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. В середині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, у святному жупані, махав рукою та зводив острішки

брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой, Боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люде на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого й Андрієві..

— Господь із вами, — жахнулась Маланка. — Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, зі значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи підїхав на панськім коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маеш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, й рівночасно ахнули люде й рушниця.

Завитий у серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався й божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилилися з обох боків.

Там не було розгадки й не було надії. Тоді звірчаний жах підняв його ноги, й він кинувсь тікати на-осліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив з-заду колом. Високе тіло зігнулось у-двоє, як складаний ніжик, і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покійно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, втоптати в землю і знищити. Без потреби

він вистрелив у нього й націлявся важким чоботищем ударити під груди.

— Доволі, готовий!—обізвався Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, відтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталося так несподівано і швидко, що люде закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля відділяла минуле від того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом упало у прірву, що щось прорвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче відділились Іван Короткий, Дейнека та ще де-хто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь!

Голови повернулись і трівожно жорстокі очі стрілись, наче мечі.—Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша й натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить із рота і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик!
Ведіть!

— Волик... Андрій... — прокотилось луною.
Тут... ось він...

— Ой, Боже, що він вам винен! — кричала Маланка. — Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре й невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, й тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірити що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла й викидала з себе, як страва на-верх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поміже!

Його штовхнули, й він упав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний увесь, нікчемний, як опудало з конопель, із своїм курпалком, замість руки.

На устах у нього бився ще крик.

— Змилуйтесь... люде... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись!

Андрій зараз покійрно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його!

Так він і впав. З ним покінчили відразу. І знов кривавим шляхом потягли тіло в кялюжу.

Але зараз мусіли кинути. Їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, від шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він іще живий... Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показала рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання— й довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що бісхопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду й одним махом сокири покладали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша задушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю в вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не пору-

шало. Підпара пошепки радився з Максимом, і тільки за плечима в юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом усе стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми й наче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив, спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи, й неймовірним здавалось, що ця людина йде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заялзений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Инакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалася пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду й підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі й купці людей, що вже стояли на-поготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед Богом.

— Хіба ти ніп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидче кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Усе однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече:

— Може, покликати Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

-- Покличте.

Вона ледве протиснулася крізь натовп— у новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, й зараз уклякла на обидва коліна на мокру від крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, й ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом із дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай...—спиняв її Прокіп.—Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... на що він вам...

— Ой, Боже,—голосила Марія.

-- Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипові, що я позичив... Хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одержу лиши для сина; як виросте—зносить...

— Швидче там!—наглив Підпара.

-- Ой,—голосила Марія.

-- Кланяйся мамі... нехай простять... та й уже. І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитині.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі...

Він поліз у халяву й витяг звідти ганчірку.

Полічить... Трицять вісім рублів і дванацять копійок.—Потому згадав:

- Ще дві копійки.

І вийняв із кишені разом із ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинути жупан.

Він розщібнувся й лишився в самій сорочці.

Круг нього зі співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, як би вмазався в кров.
Підпара набивав іще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте,—спинив їх Панас Кандзюба,—я сам.

Він усе ще біля Прокопа тупав.

— Кріпися, синашу. Служив досі громаді, послужи їй ув-останне. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись:

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її відтягли між люде.

— Прощайся, синашу...

Прокіп уклонився на чотирі вугли.

— Простіть мене, люде... Може, кому чим завинив... Прощайте...

— Хай Бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа:

— Куди тобі стріляти?

Прокіп утупив у нього вже мертві очі.
Подумав:

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Слідні

щелепи тряслися в нього, тверді й нерухомі, як деревляні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя й бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові й обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп упав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерти, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він іще живий?

Одначе ні Хоми, ні Гущі не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай утекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали по-одинці між два ряди і брали в вогні, або в кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, й червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся

далі в чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

— — — — —

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала в пітьмі на лаву й на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день убірала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заціміло. Нема в ньому ні страху більше, а ні жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі й не потрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все від неї тікає, все відвернулось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї, ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево, поманила й, як марево, шезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі булqй вічно німувала ця пустка, як у домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

-- Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом упало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Усе чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи що було сьогодні, чи нічого не було? Одне тільки виразно ясніше в пітьмі: відрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Щоб пошукати краще!...

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась у зморшки, і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула, в якому місці. Голова в неї починала боліти від того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив уже чорної тиші, що наливалася крізь вікна в хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпалися зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

с А. Кочубишич

Від Редакції.

Оповідання, яким оце починаємо в „Загальній Бібліотеці“, серію творів Коцюбинського, належить до найартистичніших малюнків цього великого майстра нашої новелі. Колись, незабаром після смерти письменника, М. Грушевський зовсім справедливо назвав його найкращим історичним документом для пізнання тої доби, коли підготовлялася, прогула й у кліщах реакції сконала революція в Росії 1905. р. І воно то правда, що *Fata morgana* „стільки дає зрозуміння подій, настроїв, їх змін, скільки не дадуть ніякі збірки актового, офіційного матеріалу“*). Та тільки вага цього оповідання не тільки в його історичности; вага його в тій великій мистецькості, з якою Коцюбинський виводить клясові антагонізми на селі та схоплює настрої й тиху, але завзяту боротьбу двох ворожих соціяльних таборів, вага його в тому епічному спокою, з яким автор, такий тонкий, такий до

*) М. Грушевський „Сумний великдень“, Літ. Наук. Вісник, 1913, кв. V., ст. 197.

людського горя співчутливий, змальовує й якнайжахливіщі сцени, від котих читача охоплює жах, змальовує їх, не добіраючи якихось особливих, вишуканих барв, а ясно, правдиво, коротко.

Коцюбинський довго працював над цим твором, довго носив його під серцем. Первісний його плян був такий, щоб *Fata morgana* обіймала три частини, відповідно до того, як зроджувалися настрої на селі в переддень революції, як одгукнулось село на революційні рухи та, врешті, як усі бажання та сподівання, звязані з революцією, розійшлися як фата морґана, й як до села повертає сіра буденщина нужденного, безнадійного життя. З того пляну довелося Коцюбинському виконати тільки першу і другу частину — недуга а далі смерть не дозволили йому докінчити свого задуму. Та через те оповідання не можна вважати недокінченим, бо кожна частина й без того творить для себе окрему, заокруглену цілість і кожна можна читати для себе зокрема*).

Перша частина *Fata morgana*-и була готова в Коцюбинського ще до вибуху революції, 1904. р., й того ж року він і надрукував її в Київск-ій Старин-і (т. LXXXIV., кн. 8), звідкіля її видано окремою відбиткою. Після того її передрукувала

*) Докладніше про це найдете у книжечці акад. С. Єфремова про М. Коцюбинського, виданій у „Загальній Бібліотеці“, ч. 168—170 (Літературні характерист. укр. письменн., III).

„Українська Видавнича Спілка“ у збірці: „У грішний світ“ (Львів, 1905).

Між появою першої і другої частини пройшло повних шість років. З одного боку, недуга, з другого — той надмірний критицизм, із яким Коцюбинський ставився до своїх творів, і який примушував його довгий час обробляти свої оповідання в думці, заки вони могли вилитися в нього на папір — оце й були причини, чому друга частина появилася що-тільки 1910. р., зпочатку в „Літ. Наук. Віснику“ (L і LI, кн. VI. й VII.), а далі у збірці „Дебют“ (Петербург, 1911), виданій теж заходом львівської Української Видавничої Спілки.

Обидві частини вкупі надрукувало вперше в Києві 1920. р. „Всеукраїнське Державне Видавництво“ як третю книжечку видаваної ним тоді „Універсальної Бібліотеки“ (видання це, на жаль дуже недбале), тим то наше видання обидвох частин укупі (зредагване на основі перводруків) треба вважати за друге з ряду.

В. Верниволя.

93. М. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
 94—98. Лепкий Б., Начерк іст. україн. літер., книжка П.
 99. М. Вовчок, Інститутка.
 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
 104. Аверченко, Гуморески.
 105. Барвінок Г., Русалка.
 106—107. Лепкий Б., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
 108—1106. Куліш П., Чорна Рада, повість.
 111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
 112—113. Вергізон Ан., Вступ до метафізики.
 114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
 121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
 127—128. Шов В., Цезар і Клеопатра, драма.
 129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
 130—134. Маковой О., Заліссе, повість.
 135—139. Бониський Ол., У гостях добре, дома ліпше, повість.
 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
 143—1446. Федькович Ю., Оповідання.
 145. Гринюк Лесь, Весняні вечері, новелі.
 147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
 148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
 150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
 152—153. Карпенко-Барий, Бурлака, драма.
 154. Вобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
 157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
 158. Шніцлер Артур, Ляйтнант Густль, новела.
 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропадці, повість.
 161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
 162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
 163. Кобилянська Ольга, Природа, новела.
 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
 166—167. Карпенко-Барий, Житейське море, комедія.
 168—170. Сфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер укр. письм. III).
 171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
 172—173. Мирний Панас, Лихі люде, повість.
 174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
 180—182. Коцюбинський М., Fata morgana.
 183—184. Бостомаров М., Дві руські народности.
 185—187. Вовчок В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. писм. V).
 188—189. Ромей Голлан, Вовки.

